

I. GRUNDERNA I RYSK FONOLOGI

Inledning: fonetik vs fonologi

Språk uppfattas och produceras primärt som ljud, sekundärt också i skriftlig form. För att ljud skall kunna fungera i språket måste de uppfattas som diskreta, dvs inte omärkligt flyta över i varandra, och distinkta, dvs varje språkljud måste skilja sig från andra språkljud. Men om vi studerar talet som ett rent fysikaliskt fenomen upptäcker vi att dessa två villkor långt ifrån alltid är uppfyllda. Det är hjärnans uppgift att bringa ordning i och analysera talflödet. Det är naturligtvis också en uppgift för den del av lingvistikens som har språkets ljudmanifestation som studieobjekt. Vi skiljer här på två discipliner: fonetik och fonologi.

Medan fonetiken studerar språkljud som fysikaliska realiteter behandlar fonologin språkljud från funktionell synpunkt. Fonologin är därmed i högre grad än fonetiken en del av lingvistikens, beskrivningen av språksystemet. Eftersom vi här rör oss med en nivå som inte är direkt observerbar, är den fonologiska beskrivningen abstrakt och hypotetisk, den har karaktären av en vetenskaplig konstrukt, och forskarna är inte ense om hur denna skall se ut. I traditionell fonologi, som vi här skall hålla oss till, är grundenheten i denna konstrukt det idealiserade, abstrakta språkljudet, fonemet.

Varje språk använder sig av en specifik uppsättning fonem, till antalet oftast ett trettio-tal. För att bestämma vilka dessa är brukar man använda ett test som bygger just på fonemets egenskap att vara distinktivt, skilt från alla andra fonem. Man letar upp två ordformer vilka skiljer sig åt endast på en punkt, ett s.k. minimalt par. Ta t.ex. ryska *nap* 'ånga' : *бap* 'bar'. Dessa ordformer har uppenbart olika uttal och olika betydelse. Vi säger att det finns en fonologisk distinktion i det initiala språkljudet och har därmed identifierat p och b som olika fonem i ryskan. Eftersom skillnaden mellan dessa ljud ligger i det fonetiska särdraget tonlös : tonande har vi samtidigt fastställt att denna opposition i ryskan är fonologiskt distinktiv.

Skillnaden mellan den fonetiska och den fonologiska nivån framkommer tydligast genom fonetisk och fonologisk transkription. Dessa två typer av transkription markeras i västlig tradition genom klammer resp. snedstreck, och vi använder oss av det latinska alfabetet, utökat dels med bokstäver försedda med diakritiska tecken, dels med vissa specialtecken (särskilt vad gäller den fonetiska nivån). Ibland kan de båda transkriptionerna sammanfalla; så är t.ex. fallet med det nyssnämnda *nap*: [par], /par/. Men ofta föreligger en skillnad. Ordformen *бoз* transkriberas sålunda [bok] resp. /bog/, ordformen *вoдa* [v^odá] resp. /vodá/.

Ryskans fonembestånd

En fonologisk analys ger vid handen att ryskan har 32 konsonantfonem och 5 vokalfonem. Utöver dessa finns en mer abstrakt segmentell enhet som kan realiseras antingen som ett vokalfonem eller som noll.

Konsonantfonemen

Konsonantfonemen kan beskrivas med hjälp av följande fyra parametrar:

1. artikulationssätt
2. artikulationsställe
3. närvaro/frånvaro av stämton
4. hårdhet/mjukhet.

Det ryska konsonantsystemet kan bäst åskådliggöras i en tabell:

	Labiala	Labiodentala	Dentala	Alveolara	Palatala	Velara
Klusiler	p p' b b'		t t' d d'			k g
Frikativor		f f' v v'	s s' z z'	š ž	j	x
Affrikator			c	č		
Nasaler	m m'		n n'			
Lateral			l l'			
Vibrant			r r'			

Vad som inte framgår av tabellen är att konsonanterna med avseende på artikulationssätt delas upp i två huvudgrupper: obstruenter och sonoror. De förra uttalas genom att luftströmmen helt stoppas eller att dess utträde försvåras genom förträngning, medan de senare, på samma sätt som vokalerna, uttalas under relativt fri passage för luftströmmen. Obstruenterna indelas i klusiler (p:b, t:d, k:g), frikativor (f:v, s:z, š:ž, j, x) samt affrikator (c, č). Som här markerats med kolon bildar tolv av obstruenterna par med avseende på oppositionen frånvaro/närvaro av stämton. Eftersom detta är en relativt universell fonologisk opposition är det inte ägnat att förvåna att särskilda bokstavstecken har uppfunnits för de båda leden i varje par. Sonorerna, vilka alla normalt uttalas med stämton, indelas i nasaler (m, n), lateralen l samt vibranten r.

Med avseende på artikulationsställe indelas ljuden i labiala (p:b, m), labiodentala (f:v), dentala (t:d, s:z, c, n, l, r), alveolara (š:ž, č), palatala (j) och velara (k:g, x).

Båda dessa indelningar ger—om vi räknar varje led i paren tonande/tonlös—20 fonem. Hur kommer vi då upp till antalet 32? Jo, genom att 12 av dessa 20 enheter fördubblas till

antalet, eftersom de bildar par med avseende på oppositionen hård/mjuk (8+12+12 = 32). De mjuka varianterna, som alltså i ryskan är självständiga fonem, markeras med apostrof: p:p', b:b', t:t', d:d', f:f', v:v', s:s', z:z', m:m', n:n', l:l', r:r'. Denna fonologiska opposition är långt mindre vanlig än tonalitetsoptionen (tonande/tonlös). Detta är förklaringen till att den inte—varken i latinsk transkription eller i det ryska alfabetet—markeras med särskilda konsonantecken.

Lika viktigt som det är att notera vilka par som bildas genom stämtons- resp. mjukhetsoppositionen, lika viktigt är det att lägga märke till, vilka ljud som står utanför dessa parbildningar:

Endast tonande är m:m', n:n', l:l', r:r' och j.

Endast tonlösa är c, č och x.

Endast hårda är c och š:ž.

Endast mjuka är č och j.

Men hur är det med velarerna? Visst har väl ryskan ett mjukt k, t.ex. i *рукѣ*? Javisst, [k'] finns, men inte /k'/ . Annorlunda uttryckt: /k/ har två allofoner, [k] och [k']. Dessa står i komplementär distribution, vilket innebär att de inte förekommer i samma omgivning. Det är fråga om fonetisk realisation; före främre vokal (i, e) och mjuk konsonant realiseras /k/ som [k'], i alla andra positioner, dvs finalt, före hård konsonant och före de bakre vokalerna u, o, a, realiseras /k/ som [k]. Motsvarande gäller /g/ och /x/.

Vokalfonemen

Det finns bara fem vokalfonem i ryskan, de främre /i/, /e/, de bakre /o/, /u/, samt det mer centrala /a/, vilket, trots att det artikuleras som det främre av de båda varianter vi har i svenskan eller norskan, i vissa sammanhang räknas som bakre (jfr ovan regeln för distribution av velarer). Vokalerna kan även karakteriseras med avseende på slutenhetsgraden: slutna är /i/, /u/, halvöppna /e/, /o/ och öppen vokalen /a/. Men det finns ju också ett vokalljud som representeras av bokstaven *ы*. I transkription använder vi bokstaven y, trots att det inte är frågan om ett rundat ljud. Vokalljuden [i] och [y] står i komplementär distribution: [y] uttalas efter hård konsonant, eljest uttalas [i]. De är alltså allofoner till fonemet /i/. Obs den automatiska växlingen av uttalet av /i/ initialt resp. efter hård konsonant i *игрѣть* : *сыгрѣть*, *истѣрѣя* : *предыстѣрѣя*. I dessa exempel är ortografen fonetisk, men i t.ex. *пѣдинститѣтѣ* och *с Ирѣной* är den fonologisk.

Ljud vs skrift

Trots att vi här behandlar språkets ljudstruktur, måste vi ändå, som redan framgått, säga en del om skriften, ortografen. Skrift bestående av ljudtecken har naturligtvis funnits mycket längre än fonologin, vilken i själva verket är en ung vetenskap. Ändå är sådan skrift ofta resultatet av en

omedveten eller förvetenskaplig fonologisk analys. Men stavningen kan också vara mer eller mindre fonetisk. Jfr t.ex. den fonologiska norska stavningen *godt* med den fonetiska svenska *gott*. Mellan dessa ord finns ingen fonetisk eller fonologisk skillnad, bara en skillnad i stavningen, vilket är en fråga om konvention.

Den ryska ortografin är i huvudsak fonologisk, men det finns många undantag. Pga uttalet skriver man t.ex. *учнóцáть*, där prefixets konsonant är [s] men /z/, jfr *износóть*. Även när ett fonem realiserats identiskt kan stavningen vara olika, som i *растý*, men *рослá*, båda med fonemet /o/ i första stavelsen.

Neutralisation

När de 32 konsonantfonemen och fem vokalfonemen realiserats fonetiskt, kan det inträffa en "olyckshändelse", som benämns neutralisation. Det innebär att skillnaden mellan två fonem i en viss position upphävs. I par som *пыð* 'damm' : *пыт* 'spö', *бок* 'sida' : *бог* 'gud' är uttalet lika men betydelsen olika. Stavningen indikerar att det finns en skillnad i det finala språkljudet. Skillnaden kommer fram även fonetiskt om vi böjer ordet så att detta språkljud hamnar i en icke-final ställning, jfr *бóка* : *бóга*. Vi säger att den finala ställningen (före paus) för fonemparet k : g är svag och ställningen före vokal stark. I svag ställning har de två fonemen smält samman, skillnaden dem emellan har neutraliserats. Men vår hjärna uppfattar ändå att det finns en skillnad, något som måste redovisas på den fonologiska nivån.

När det gäller fonologisk analys är uttalet till hjälp bara när ljudet i fråga står i stark position. Om ljudet står i svag position är vi hänvisade till att hitta ett ord där motsvarande ljud står i stark position. Analysen av [√] som /o/ i *εοδα* förutsätter sålunda att vi kan finna samma vokal i stark position, vilket för denna typ av ljud innebär: under betoning. En sådan position finner vi i akkusativen *εόδυ*. Det viktiga här är att vi igenkänner samma morfem /vod/, men i annan omgivning: inte före ändelsemorfemet /-a/, utan före ändelsemorfemet /-u/.

Det ligger en förutsättning bakom ovanstående analyser, nämligen antagandet att morfemet har en invariant fonemuppsättning. Det finns undantag från denna regel; sålunda måste t.ex. preteritummorfemet innehålla två alternativa l, ett hårt (*κυρί-л-а*) och ett mjukt (*κυρί-л-υ*). I sådana fall talar vi om suppletivism. Men huvudregeln om invarians gäller, annars skulle hela den fonologiska katedralen falla samman.

Eftersom man för den fonologiska analysen är helt beroende av att finna starka positioner, kan man ibland bli tvingad att ge upp försöken att fastställa vilket fonem som ligger bakom en fonetisk realisation, nämligen om det inte går att finna något ord där samma ljud i samma morfem står i stark position. Detta inträffar särskilt ofta i oböjliga ord. Vi kan t.ex. inte avgöra vilket som är det första vokalfonemet i *менéрь*, eftersom det korta i-ljud med en liten dragning åt e som här uttalas, kan vara en realisation av mer än ett fonem, och fonemet i fråga kommer aldrig under betoning och "avslöjar sig" därmed inte.

För konsonanternas del innebär neutralisation att ett fonem får en realisation som fonetiskt stämmer överens med särdragen hos ett annat fonem. Här finns olika varianter:

- a) ett mjukt ljud blir hårt, t.ex. /r'/ i *орла́* (jfr *орёл*) realiseras som [r].
- b) ett hårt ljud blir mjukt, t.ex. /n/ i *дне* (jfr *дно*) realiseras som [n'].
- c) ett tonande ljud blir tonlöst, t.ex. /d/ i *зоро́д* (jfr *зоро́да*) realiseras som [t].
- d) ett tonlöst ljud blir tonande, t.ex. /s/ i *про́сьба* (jfr *про́сима*) realiseras som [z'].

Även kombinationer förekommer, t.ex. att ett tonande mjukt fonem blir tonlöst och hårt, såsom i *обский* (adj. av *Обь*), där /b'/ realiseras som [p]. En unik kombination inträffar i ordet *лёгкий*, där /g/ förändras inte bara med avseende på tonalitet utan även med avseende på artikulationsställe; uttalet är, som bekant, [x'] (eller [x], som i *легка́*).

Vokalfonemens starka ställning inträffar under betoning. Undantaget är /u/, som även obetonat alltid bevarar sin identitet. Fonemet /i/ har i stark ställning, som nämnts, två klart skilda allofoner, [i] och [y], vilka i svag ställning reduceras (= förskjuts till en mera central position) endast obetydligt, jfr *Игорь* resp *игра́*. Men vanligen reduceras vokalfonemen på olika sätt i svag position till ljud som inte helt motsvarar något fonems uttal i stark position. Sålunda realiseras /o/ och /a/ initialt som [ʌ], jfr *адвока́т*, och efter hård konsonant som [ʌ] (svag reduktion) eller [ʌ] (stark reduktion), jfr *вода́*, *тарака́н*, *ме́сто*. Efter mjuk konsonant blir fonemen /e/, /o/ och /a/ till [i^ə] (svag reduktion) eller [ə] (stark reduktion), jfr *леса́*, *язы́к*, *ледяно́й*, *о́чень*. Detta enligt en uttalsnorm (gammalt Petersburgsuttal). Enligt en annan, vanligare, uttalsnorm (Moskvauttalet) neutraliseras i positionen efter mjuk konsonant hela fyra vokalfonem: /i/, /e/, /a/ och /o/ uttalas alla [ə].

I obetonad ställning efter bl.a. mjuk parig konsonant gör skriften ingen skillnad på /e/ och /o/; vi måste alltså själva skilja på dessa fonem i t.ex. *несу́* /n'osú/ : (e) *лесу́* /l'esú/, jfr i stark ställning *не́с* : *лес*. Samma gäller ändelsen i *мо́ре*, där vi måste skilja på /mór'o/ (nom./ack.sg.) och /mór'e/ (prep.sg.), jfr *окно́* : *окне́*. Efter stamslutet -ij har dock skriften uppfunnit ett sätt att skilja på ändelserna i fråga, jfr *собра́ние* : *собра́нии*.

Nästan alla fonem kan undergå neutralisering. Detta gäller till och med den med avseende på särdrag mest isolerade konsonanten, /j/. I ordformen *вои́н* (gen.pl. av *вои́на* 'krig') uttalas /j/ som [i], och ordet kan därför inte skiljas från *вои́н* 'krigare'. Av vokalerna kan alla utom /u/ neutraliseras.

"Onormala" allofoner

Det kan också förekomma att ett fonem—utan att neutralisation inträffar—realiseras med ett avvikande uttal. Man kan naturligtvis diskutera vad som är normalallofonen; i fallet med hårda och mjuka velarer kan båda varianterna betraktas som lika normala, likaså kanske i-fonemets allofoner [i] och [y]. En indikation på att vi har att göra med ett markerat uttal är att ljudet representeras på ett avvikande sätt (alltså inte med en enkel latinsk bokstav). Tonande frikativ

velar är sålunda ett klart specialfall; den realiseras framför tonande obstruent, t.ex. i *дух бы*, och tecknas [ɣ]. De normalt tonlösa affrikatorna har tonande allofoner, vilka realiseras i svag position, även i detta fall framför tonande obstruenter: *oméц бы* (uttalas som ett ord), *áлчба* av (*áлкатъ*). Dessa ljud tecknar vi fonetiskt med digrafer: [dz], [dž]. För vokalernas allofoner behövs ofta specialtecken, både i stark och svag position. Sålunda får vi i stark ställning ett modifierat uttal mellan två mjuka konsonanter; jfr uttalet av *пять*, *тѣтя* och *чуть*: [p'ät'], [t'öt'], [t^Müt'], där "omljusstecknen" markerar en förskjutning av artikulationen framåt-uppåt i munhålan.

Långa konsonanter

En kombination av två konsonantfonem kan realiseras som ett långt konsonantljud, t.ex. /dlin+nyj/¹, [dl'in:\j]. Även ett fonems artikulationsställe kan härvid förändras: /sšit'/, [š:yt']. De hårda fonemen /š/ och /ž/ har faktiskt mjuka motsvarigheter, men dessa är alltid långa: [š':], [ž':]. Vi tolkar dem därför som realisationer av tvåfonemskombinationer. Sålunda realiseras /zž/ i *проезжать* som [ž':] och /sTM/ i *песчáныйй* som [š':]. Det sistnämnda ljudet återges dock i skrift oftare med *ett* bokstavstecken, nämligen ш, jfr *щи*, *щукá*. Uppkomsten av långa konsonantljud genom assimilation kan medföra neutralisation; i såväl *нízшийй* som *вы́сшийй* uttalas /zš/ resp /sš/ som [š:]. Det förekommer också att två fonem realiseras som ett enkelt, kort ljud, t.ex. infinitiven /rostt'í/, vilken uttalas likadant som imperativen /rost'í/, nämligen som [r\st'í]. Jfr också bortfall av fonem i uttalet, såsom av /d/ i /sérdce/, /j/ i /árm'iji/ etc.

Flyktig vokal

Det återstår att redogöra för den extra abstrakta enhet, som vi från morfologin känner som flyktig vokal. Det kan tyckas att den flyktiga vokalen i ryskan tjänar till att underlätta uttalet i de fall ordet utan vokalinskott skulle komma att sluta på en besvärlig konsonantgrupp. Om endast en sådan renodlad fonetisk funktion förelåg, skulle man inte alls behöva postulera något extra fonem utan kunna nöja sig med att införa en fonetisk realisationsregel, t ex "mellan m och c i ordslut inskjuts ett e" (*не́мец*) eller mer generellt: "vid svåruttalad konsonantgrupp i ordslut inskjuts e eller o". Men så enkelt är det inte. Det finns t ex konsonantgrupper som i vissa ord (morfem) utlöser vokalutskott, i andra inte, t.ex. *спуск*, *спýска* men *кусóк*, *кускá*. Man kan inte heller alltid förutse att en vokal som står mellan två konsonanter i ordslut skall falla i andra böjningsformer, t.ex. *знатóк*, *знатокá*. Därför måste man för varje morfem mer eller mindre individuellt ange, om flyktig vokal föreligger eller inte. Och ett sätt att göra detta är att postulera en extra noll/vokal-markör, för vilken vi godtyckligt väljer tecknet /+/.

¹ Plustecknet markerar positionen för den abstrakta enheten flyktig vokal, se mer därom nedan.

Vi kan nu också skilja mellan /bánka/ (gen.sg. av *банк*) och /bán+ka/ ('burk', nom.sg., jfr gen.pl. *ба́нок*). *Куска́* får representationen /kus+ká/ och *спуск* blir /s+pusk/, med flyktig vokal i prefixet, jfr *сорва́ть* : *срыва́ть*, men inte i rotmorfemet. På samma sätt kan vi representera skillnaden mellan *полна́* /pol+ná/ och *волна́* /volná/, jfr *по́лон* resp. *волн*.

Det speciella abstrakta fonemet /+/ realiseras i två steg². I första steget avgörs om fonemet skall realiseras som noll eller som vokal; i det sistnämnda fallet avgörs i ett andra steg om fonemet skall realiseras på samma sätt som fonemet /o/ eller på samma sätt som fonemet /e/. Regeln för det första steget är: /+/ realiseras som noll, om det i nästföljande stavelse (i samma ord) finns en realiserad vokal, eljest som vokal. Därför *кусóк*, men *кускá*. Om ordet innehåller mer än ett /+/ tillämpas regeln rekursivt, t. ex. /v+s+ne/: *во сне* (denna förbindelse räknas fonologiskt som *ett* ord).

Om /+/ realiseras som vokal kommer det att såväl föregås som efterföljas av konsonant. för steg nummer två finns följande huvudregel: /+/ realiseras på samma sätt som /e/ om det såväl föregås som efterföljs av mjuk konsonant, t.ex. *день*, *воробéй*, *деревéнь*, *весь*, *чей*. Eljest blir realisationen densamma som för /o/: *лоб*, *лéd*, *огóнь*, *ложь*. Den hänvisning till velarer som brukar ges i elementära läroböcker behövs inte, men det är ett faktum att en velar före en flyktig vokal, såsom i *огóнь*, aldrig kan vara mjuk.

Det finns ett par undantag från ovannämnda regel: realisationen blir som för /e/ före det hårda /c/, t.ex. *отéц*, *колéц*. Samma sak händer efter š, ž och före mjuk konsonant: *мужéй*, *шей* (av *шить*). I obetonad stavelse efter mjuk konsonant neutraliseras fonetiskt—och ortografiskt—skillnaden mellan /e/ och /o/: *ли́вень*, *ка́шель*, *спáлен*, *бе́ден* (jfr *пень* vs *умён*).

² Framställningen bygger på M. Bílý, On the Nature of Alternations and the So-Called Zero Vowel in Russian, *Scando-Slavica* 35, 1989, s. 141-165.